

„LIBERTATEA DE CONȘTIINȚĂ”, UN DREPT
PRIMORDIAL AL OMULUI.
PRECIZĂRI ȘI CORECTIVE PRIVIND
CONȚINUTUL ȘI STATUTUL EI JURIDIC

Prof. univ. dr. Nicolae V. DURĂ

Universitatea Ovidius din Constanța

nicolaedidimos@yahoo.com

Abstract: "Freedom of Conscience", A Primordial Human Right. Clarifications and Corrections Regarding Its Content and Legal Status

In the Romanian juridical literature, there is professed an erroneous idea according to which the freedom of conscience is not more than a „civil and political right”, and that this liberty would have a "complex" content, and as such it would encompass in its wider sphere both the freedom of thought and opinion (of expression), and the religious freedom. However, this erroneous idea is not aware of the "jus naturale" (natural law) and "jus gentium" (international law) doctrines, which attests that its adepts remained dependent on a outdated legal doctrine, shaped in accordance with the philosophical and political thinking of the French Revolution (1789) and of the Bolshevik Revolution (1917). Hence, the obvious need to make some clarifications and corrections both in the spirit of the norms of the main international instruments, which have the force of "jus cogens", and in that of the religious and humanistic values of Europe, which influenced in fact even the evolutionary process of the European legal culture.

Keywords: *natural Law, legal doctrine, religious and humanistic values, the main international instruments*

Cuvânt introductiv

De-a lungul timpului, libertate de conștiință a fost abordată și definită din diferite unghiuri de vedere (religios, filosofic, juridic, istoric, sociologic,

politologic etc.), de unde și diversitatea de opinii privind natura ei, conținutul ei, statutul ei juridic, raportul ei cu libertatea religioasă etc.

În sistemul filosofic antic, de expresie greacă, și în cel al marilor Religii ale lumii (mozaică, budistă, creștină etc.), ca și în vechiul și noul drept roman, libertatea de conștiință a fost considerată un drept natural. Dar, din epoca modernă, libertatea de conștiință avea să fie trecută printre libertățile social-politice, și nu printre libertățile primordiale ale omului, fiindcă omul a fost înzestrat cu această libertate de la creația sa, așa după cum ne atestă atât textul sacru al Vechiului și Noului Testament, cât și „Jus naturale” (Dreptul natural).

Ignorarea sau ocultarea acestor realități – datorate în mare parte doctrinei filosofice și socio-politice a ideologilor Revoluției franceze – avea să ducă însă la apariția și vehicularea obsesivă a unor incongruități nu doar de natură terminologică, juridică, privind libertatea de conștiință, ci și de doctrină juridică, așa cum ne adevăresc cu prisosință textele unor lucrări de specialitate. De unde, deci, și obligativitatea oricărui cercetător de bună credință să apeleze „ad fontes”, adică la izvoare, fie ele texte sacre, texte ale dreptului roman vechi și nou, ale unor gânditori creștini care s-au remarcat și printr-o solidă pregătire filosofică și juridică etc. De altfel, numai aceste surse documentare ne pot ajuta să identificăm și să definim în mod corect atât natura, cât și conținutul unuia dintre drepturile primordiale ale omului, adică dreptul natural la libertatea de conștiință, al cărui raport relațional cu altă libertate primordială, id est, libertatea de religie, a fost stabilit întâi de toate de legea divină și legea naturală, și apoi de legea nescrisă și de legea pozitivă.

1. Libertatea de conștiință și temeiul ei juridic

În literatura de specialitate, modernă și contemporană, libertatea de conștiință – ca de altfel și alte libertăți fundamentale ale omului – au fost de obicei enumerate printre „libertățile publice” sau „libertățile social-politice”, și mai rar printre libertățile primordiale ale celui care a fost zidit după chipul și asemănarea lui Dumnezeu (cf. Facerea 1:26; 1 Corinteni 15:49), adică „Omul”. Despre aceste libertăți s-a afirmat că „... își au izvorul în textul unor declarații ale drepturilor omului”, și în mod deosebit în „Declarația din timpul Revoluției franceze”. Dar, unii juriști competenți au ținut să precizeze că aceste declarații sunt „rezultatul unei întregi școli de filosofie a dreptului, numită școala dreptului natural,

precum și ale unei evoluții istorice care își are izvorul în drepturile feudale și chiar în apariția creștinismului”¹. Același jurist și filosof român din perioada interbelică, prof. Mircea Djuvara, remarca și faptul că, „... în sensul concepțiilor școlii dreptului care trăiesc încă vii în conștiința practicii juridice”, adică ale practicii din primele cinci decenii ale secolului trecut (XX), „... omul are anumite drepturi primordiale peste care statul nu poate trece”².

Printre aceste drepturi primordiale ale omului³, dreptul natural (*jus naturale*) face referire expresă atât la libertatea de conștiință⁴, cât și la libertatea de religie⁵, care au fost de altfel percepute încă din antichitate ca drepturi fundamentale ale omului. Dar, sub impactul „Declarației Omului și Cetățeanului” din anul 1789, aceste drepturi au fost enumerate printre „drepturile civile și politice”, de unde și folosirea improprie a sintagmei de „drepturile și îndatoririle fundamentale ale cetățenilor”⁶, și nu ale omului, care s-a impus de altfel în literatura juridică contemporană sub impactul declanșat de gândirea filosofico-politică a unui precursor al Revoluției franceze (1789), și anume a lui Jean-Jacques Rousseau, care în lucrarea sa – publicată în anul 1760 sub titlul „*Despre contractul social sau principiile dreptului public*” – făcea o distincție clară între „calitatea de oameni” și cea „de cetățeni” (lb. I, cap. IV)⁷.

Unii constituționaliști români, din zilele noastre, afirmă că, „... deși se intersectează în multe privințe, natura juridică a drepturilor

1 N. Djuvara, *Teoria generală a dreptului*, Ed. All Beck, București, 1999, p. 82.

2 Ibidem, p. 82.

3 N. V. Dură, C. Mititelu, *Human rights and their universality. From the rights of the „individual” and of the „citizen” to „human” rights*, în vol. „Exploration, Education and Progress in the third Millennium”, Proceedings vol. I, no. 4, Galati University Press, Galați, 2012, p. 103-127; N. V. Dură, C. Mititelu, *The human fundamental rights and liberties in the Text of some Declarations of the Council of Europe*, în vol. „Exploration, Education and Progress in the Third Millennium”, vol. I, no. 5, Ed. ProUniversitaria, București, 2015, p. 7-22.

4 N. V. Dură, *The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations*, în *Ecumeny and Law*, vol. 5, 2017, p. 147-170.

5 N. V. Dură, *Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări*, în *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, nr. 2 (36) 2019, p. 25-31; N. V. Dură, C. Mititelu, *The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom*, în vol. *Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, p. 831-838.

6 C. Ionescu, *Tratatul de Drept constituțional contemporan*, ed. a II-a, Ed. C.H. Beck, București, 2008, p. 233.

7 J. J. Rousseau, *Despre contractul social sau Principiile dreptului politic*, trad. L. Pricop, Ed. Cartex, București, 2017, p. 31.

fundamentale nu se confundă cu noțiunea de drepturi fundamentale”⁸, deoarece „caracterul fundamental al drepturilor decurge din importanța lor socială, din caracterul politic al raporturilor de cetățenie din care își trag sorgintea și nu în ultimul rând din faptul că sunt cuprinse în Legea fundamentală a statului”⁹.

Or, unele dintre aceste drepturi fundamentale, precum de exemplu dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și la libertatea religioasă, sunt de fapt drepturi primordiale ale omului, care își au temeiul lor în dreptul divin și în dreptul natural, și nu decurg din importanța lor socială, sau din caracterul politic al raporturilor de cetățenie prevăzute într-un text constituțional. Despre această realitate ne confirmă și primele Decrete privind libertatea religioasă, printre care menționăm Decretul lui Cyrus cel Mare (559-529 a. Chr.), al lui Alexandru cel Mare (336-323 a. Chr.), al lui Constantin cel Mare (306-337)¹⁰ etc., din textul cărora se poate constata că toate cele trei libertăți, adică de gândire, de conștiință și de religie, au fost percepute și definite ca fiind drepturi fundamentale ale omului, care își au izvorul lor în „jus divinum” (dreptul divin) și în „jus naturale” (dreptul natural).

Cercetători avizați în istoria și doctrina dreptului natural (*juris naturale*)¹¹, ale cărui dispoziții de principiu au fost preluate atât de „*jus romanum antiquum*” (vechiul drept roman), cât și de „*jus romanum novum*” (noul drept roman)¹² – alcătuit din inițiativa și cu concursul personal al

8 C. Ionescu, *Tratatul de Drept constituțional ...*, p. 233.

9 Ibidem, p. 234.

10 A se vedea N. V. Dură, *The Right to Freedom of Religion during of Emperors Cyrus „the Great” (559-529 BC) and Alexander „the Great” (336-323 BC)*, în *Studii filosofice*, Tomul I, nr. 2, 2015, p. 231-242; N. V. Dură, *Drepturile și libertățile omului în gândirea juridică europeană. De la „Justiniani Institutiones” la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa”*, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2006, p. 129-151; N. V. Dură, C. Mititelu, *The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion*, in vol. *Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, Bulgaria, p. 923-930.

11 N. V. Dură, *Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la „Jus naturale” la „Jus cogens”*, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2006, p. 86-128; N. V. Dură, *The Right and its Nature in the Perception of the Roman Jurisprudence and of the Great Religions of the Antiquity*, in vol. *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et all., Medimond, Bologna, 2015, p. 517-524.

12 N. V. Dură, „*Jus*” (Law) and „*Justitia*” (Justice) in the Roman legal experts’ perception. *Reflections and evaluations*, în *Logos Universality Mentality Education Novelty: Law*, 2019, Vol. 7, Issue 2, p. 45-56.

unuia dintre marii juriști ai antichității, și anume împăratul Justinian¹³ (527-565), de neam geto-dacic, care a fost ultimul împărat roman și primul împărat (bazileu) bizantin, și a cărui legislație monumentală a fost receptată și în arealul nord-danubian¹⁴ –, recunosc și ei faptul că cele trei libertăți sunt întâi de toate drepturi primordiale ale omului, și, ipso facto, drepturi fundamentale ale acestuia.

Referindu-se la conținutul juridic al libertății de conștiință, unii juriști români din zilele noastre au afirmat că aceasta a fost „denumită uneori și libertatea gândirii”¹⁵, de care beneficiază deopotrivă „atât credincioșii, cât și „agnosticii, scepticii sau persoanele neutre”¹⁶, de unde și substituirea libertății de conștiință cu libertatea de gândire. Or tocmai acest gen de confuzie deliberată a libertății de gândire cu libertatea de conștiință a contribuit de fapt la includerea libertății de gândire în trunchiul libertății de conștiință, în care avea de altfel să fie inclusă și libertatea de religie, deși toate cele trei libertăți primordiale sunt de fapt drepturi naturale, al căror conținut distinct și statut propriu avea să fie recunoscut de Legea pozitivă încă din Antichitate.

În privința conținutului și a statutului juridic al libertății de conștiință, trebuie spus că incongruitățile și confuziile produse în doctrina dreptului modern și a celui contemporan, privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului, s-au datorat în mare parte lipsei unor precizări noționale, la care s-a adăugat ulterior și faptul că – de-a lungul timpului – conținutul și statutul ei juridic au fost percepute și exprimate în mod diferit de juriști, teologi, filosofi, sociologi, istorici etc., la care și-au adus

13 Despre împăratul Justinian ca legislator, a se vedea C. Mititelu, *The Christian Emperors of „Old Rome” and „New Rome” - „Defensores et Protectores Ecclesiae” (Defenders and Protectors of the Church)*, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4, 2018, p. 202-211; C. Mititelu, *Emperor Justinian’s “Constitutions” on the Legal Protection of the Mother and Children*, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, p. 165-175.

14 C. Mititelu, „*Corpus Juris Civilis*” and „*Corpus Juris Canonici*”. *Legal and Canonical Considerations*, în *Teologia*, anul XVIII, nr. 4 (61), 2014, p. 127-137; C. Mititelu, *The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space*, în *Analecta Cracoviensia*, 48 (2016), p. 383-397; C. Mititelu, *Emperor Justinian’s Novel 74 and its Importance for European Marriage Law*, în *Teologia*, 2019, nr. 4 (81), pp. 26-37; C. Mititelu, *The Byzantine Law and its Reception in the Romanian Principalities*, în *Philosophical-Theological Review*, nr. 4, 2014, p. 33-43.

15 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale*, Ed. Universul Juridic, București, 2016, p. 297.

16 Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului (Strasbourg), din 20 septembrie 1994, A. 295.

desigur aportul și Școlile lor, care au promovat inerent și o diversitate de percepție și exprimare.

Libertatea de conștiință, cu care omul a fost înzestrat de Dumnezeu încă de la creație (cf. Evrei 8:10; Ioan 8:1-9; Romani 2:14-15), a fost percepută și exprimată de-a lungul timpului prin noțiuni și sintagme diverse, ca de exemplu, noțiunea de „cuget” sau de „gândire a omului” și sintagma de „judecată nemitarnică”, așa după cum ne atestă și unele texte biblice tipărite în limba română (cf. Palia de la Orăștie, Biblia lui Șerban Vodă¹⁷ etc.).

Dar, cum a fost înțeleasă și exprimată noțiunea de „conștiință” în textul sacru? În Noul Testament, de exemplu, termenul de „συνείδησις” – cu sensul de „conștiință” – a fost folosit de unsprezece ori, iar cu sensul secundar, de „δυναμίς” (cuget), de nouăsprezece ori. În aceeași Lege a Noului Testament se vorbește însă și de „fapta legii scrisă în inima lor prin mărturia conștiinței lor și prin judecățile lor, care îi învinovățesc sau îi apără” (Romani 2:14-15). Or, tocmai această mărturie a conștiinței este aceea care judecă „libertatea” oricărui om (I Corinteni 10-29), inclusiv și în privința libertății oricărui adept al unei religii sau cult religios de a desfășura și o activitate religioasă-misionară¹⁸.

Trebuie însă învederat și reținut faptul că, după învățătura neo-testamentară, „conștiința este deasupra cugetului”¹⁹. În consecință, libertatea de conștiință nu trebuie deci confundată cu „libertatea gândirii și a opiniilor” (Art. 29 din Constituția României), așa după cum lasă să se înțeleagă unii comentatori ai acestuia. De exemplu, după afirmația unor constituționaliști, „într-o accepțiune largă, libertatea conștiinței este posibilitatea cetățeanului de-a avea și de-a exprima public o concepție a sa despre lumea înconjurătoare”²⁰, ignorându-se astfel statutul ei identitar, și, ipso facto, conținutul distinct al uneia dintre libertățile primordiale

17 N. V. Dură, *Sfânta Scriptură și creștinii din primele veacuri*; în *Îndrumător bisericesc*, 1986, nr. 7, p. 16-5; N. V. Dură, *Biblia de la București (1688). 300 de ani de la prima tipărire integrală a Bibliei în versiunea românească*, în *Studii Teologice*, XL (1988), nr. 6, p. 30-9; N. V. Dură, *Trei secole de la apariția Bibliei de la București (1688). Monument remarcabil de limbă literară română*, în *Mitropolia Banatului*, XXXVIII (1988), nr. 3, p. 39-21.

18 C. Mititelu, *The “Globalization Era” and the Right of the Church to Preach the Gospel to All Peoples. Canonical-Juridical Considerations and Assessments*, în *Ecumeny and Law*, vol. 5, 2017, p. 127-146.

19 I. Mircea, *Dicționar al Noului Testament*, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1995, p. 104.

20 S. Tănăsescu, *Comentariu la articolul 29, în Constituția României revizuită. Comentarii și explicații*, Ed. All Beck, București, 2004, p. 57.

sau origine ale omului, pe care, atât textele marilor Religii ale lumii (mozaică, budistă, hinduistă, creștină etc.), cât și vechiul drept roman, o definesc în primul rând prin raportarea modalității ei de manifestare față de Divinitate.

Pentru alți constituționaliști, români, libertatea religioasă nu este decât „o formă particulară a libertății conștiinței”²¹. De unde, și evidențierea de către domniile lor a așa-zisului „... caracter inerent al drepturilor cetățenești”, care ar fi „... esențial pentru fiecare om în parte și pentru colectivitatea socială în întregul său”²².

Din această perspectivă, omul nu mai este deci perceput și definit ca „ființă umană”, ci ca „ființă politică” (*zoon politicon*), și, pentru a rămâne consecvenți gândirii filosofiei politice, din epoca Revoluției franceze, aceiași constituționaliști ne spun că, potrivit textului constituțional, „doar omul cetățean” ar fi „măsura tuturor lucrurilor”²³.

Cât despre libertatea religioasă, unii constituționaliști români au afirmat ritos că aceasta este „parte a libertății de conștiință”²⁴, așa după cum s-a încetățenit în literatura de specialitate de limbă română sub impactul literaturii de specialitate de limbă franceză. Iar alții fac referire expresă la „dispozițiile constituționale privind libertățile cetățenești”²⁵, și nu la prevederile textului constituțional român privind „drepturile și libertățile fundamentale” ale omului, așa după cum este sugestiv intitulat titlul Capitolul II din Constituția României (cf. Art. 22-53).

2. Este oare libertatea de religie „o parte” a libertății de conștiință?!

Conform doctrinei juridice creștine, care își trage sursa ei atât din textul sacru și din legea morală naturală, cât și din „jus romanum novum”, alias Dreptul bizantin, libertatea religioasă poate fi limitată doar în aspectul ei „extern”, dar nu și în cel „intern”, în care aceasta este într-adevăr „deplină și nelimitată de nimic”²⁶.

21 C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României. Comentarii și explicații*, Ed. C.H. Beck, București, 2017, p. 396.

22 C. Ionescu, *Tratatul de Drept constituțional ...*, p. 675.

23 *Ibidem*, p. 643.

24 I. Muraru, *Comentariu la articolul 29, în Constituția României. Comentariu pe articole*, Ed. C.H. Beck, București, 2008, p. 283.

25 S. Tănăsescu, *Comentariu la articolul 29, în Constituția României revizuită...*, p. 58.

26 L. Stan, *Legea cultelor în R.P.R.*, în *Studii Teologice*, nr. 9-10, 1949, p. 856.

Ținând seama de această realitate, nu se mai poate deci afirma că libertatea de conștiință ar include libertatea religioasă, fiindcă cele două libertăți primordiale ale omului sunt libertăți distincte. Străină de această realitate a rămas însă și concepția vehiculată de unii constituționaliști din țară și din străinătate, potrivit căroră „libertatea cultelor” ar fi și ea tot o „libertate distinctă”²⁷. Or libertatea Cultelor este un corolar al libertății religioase, dar, din punct de vedere juridic, această libertate se exprimă în chip sugestiv prin „autonomia”²⁸ cultelor religioase în raporturile lor cu Statul (cf. Art. 29 al. 3 și 5 din Constituția României), care a fost de altfel înțeleasă de respectivii constituționaliști ca o așa-zisă separare a Statului de Biserică, care ar implica și o asumare a unor obligații din partea Statului față de Culte.

Privitor la această așa-zisă separare a celor două instituții de bază ale neamului românesc, id est, Statul și Biserica, unii constituționaliști au afirmat: „Constituția României, consacrand separarea Statului de Biserică, garantează și autonomia Cultelor religioase, dar obligă Statul să sprijine Cultele, inclusiv prin înlesnirea asistenței religioase în armată, în spitale, în penitenciare, în azile și orfelinate”²⁹.

Referitor la raportul dintre Stat și Cultele religioase, din România, trebuie desigur precizat faptul că, în Constituția țării, nu există nici o mențiune – fie ea măcar și aluzivă – despre o așa-zisă „separare” a Statului de Biserică. Acest lucru îl întâlnim de-abia în textul Legii cultelor³⁰

27 I. Muraru, Comentariu la articolul 29, în *Constituția României ...*, p. 283.

28 În privința regimului juridic al autonomiei Bisericii față de Stat a se vedea N. V. Dură, *Legislația canonică a Sinodului II ecumenic și importanța sa pentru organizarea și disciplina Bisericii*, în *Glasul Bisericii*, XL (1981), nr. 6-8, p. 630-671; N. V. Dură, *Biserica creștină în primele patru secole. Organizarea și bazele ei canonice*, în *Ortodoxia*, XXXIV (1982), nr. 3, p. 451-469; N. V. Dură, *The Patrimonial Right of the Religious Cults*, in vol. “The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation”, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, p. 67-86; N. V. Dură, *From the Church Autonomy of the Archbishop Andrei Șaguna, to the Autonomy of the Religious Denominations in the Romanian State. Ecclesiological-Canonical Considerations*, in *Ecumeny and Law*, vol. 4, 2016, p. 235-256; C. Mititelu, *The Status of Organization and Functioning of the Romanian Orthodox Church. Ecclesiological and canonical-juridical considerations*, in vol. “The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church...”, p. 144-166; C. Mititelu, *The Autonomy of Religious Denominations in Romania*, in *Ecumeny and Law*, vol. 4, 2016, p. 275-296.

29 S. Tănăsescu, Comentariu la articolul 29, în *Constituția României revizuită...*, p. 59.

30 Publicată la 8. 01. 2007 în M.O. nr. 11. Vezi, C. Mititelu, *Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică*, în vol. *The 1th Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA*, Ed. Universitaria, Craiova, 2010, p. 36-43; N. V. Dură, *Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România*, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Ed. Univ. Juridic, București, 2010, p. 290-311.

(Legea 489/2006) – publicată în anul 2007 – în care se prevede într-adevăr că, „în România nu există religie de stat; statul este neutru față de orice credință religioasă sau ideologie atee” (Art. 9, al. 1). Așadar, nici în textul Legii Cultelor nu avem de-a face cu un regim de separare a Statului față de Cultele religioase, ci cu un regim de neutralitate al acestuia față de orice credință religioasă sau ideologie atee.

În schimb, este adevărat faptul că această separare a celor două instituții a fost prevăzută în mod expres în textul Legii Cultelor³¹ din Republica Moldova, din anul 2007, în care se prevede în mod expres: „Culte religioase sunt autonome, separate de Stat...” (Art. 15, al. 1). Menționăm însă faptul că această separare nu este prevăzută în textul Constituției Republicii Moldova.

Cât privește „conținutul juridic al libertății conștiinței”, constituționaliștii români ne spun că aceasta „este unul complex ...”, și că „este deja un lucru comun că libertatea religioasă este o formă particulară a libertății conștiinței”³². Ca atare, nu este deci de mirare nici faptul că unii constituționaliști români intitulează articolul 29 din Constituția României „libertatea conștiinței”. Într-adevăr, în comentariile lor, domniile lor afirmă că articolul 29 din Constituția României face referire stricto-sensu doar la „libertatea conștiinței”³³, deși în textul acestuia sunt de fapt prevăzute în mod expres cele trei libertăți primordiale ale omului, adică „libertatea de gândire”, „libertatea credințelor religioase” și „libertatea conștiinței”, care sunt distincte atât prin conținutul lor, cât și prin statutul lor juridic.

Aceeași incongruență și confuzie o găsim și în jurisprudența Curții constituționale a României. De exemplu, într-una din deciziile sale (nr. 485 din 6 mai 2008 M.O. nr. 431/9. 07. 2009), C.C.R. stipula că „... libertatea conștiinței implică, inevitabil, și libertatea de exprimare, care face posibilă exteriorizarea prin orice mijloace, a gândurilor, a opiniilor, a credințelor religioase”³⁴. Or, libertatea de exprimare are și ea tot un conținut propriu și un statut juridic de sine-stătător, ca și libertatea de conștiință, și, pe cale de consecință, între cele două libertăți fundamentale ale omului, id est, libertatea de conștiință și libertatea de exprimare, există

31 Această Lege a fost publicată la 17.08.2007, în M.O. 127-130, art. Nr. 546.

32 C. Ionescu, Comentariu la articolul 29, în C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României...*, p. 396.

33 T. Toader, M. Safta, *Constituția României*, Ed. Hamangiu, București, 2015, p. 142.

34 *Ibidem*, p. 143.

doar un raport relațional între două entități și realități egale, și nu unul de absorbție sau de înglobare a libertății religioase în sfera conținutului libertății de conștiință, așa după cum eronat s-a acreditat, din nefericire, de unii exponenți ai Școlii românești de Drept constituțional sub impactul Școlii franceze, formată în duhul Revoluției de la 1789, idee care a fost preluată apoi și de Școlile născute sub impactul ideologiei Revoluției bolșevice din anul 1907.

Referitor la libertatea religioasă trebuie de asemenea precizat faptul că, „... la nivelul legislației naționale, și cu atât mai puțin la cel al legislației internaționale, nu există o definiție normativă a religiei; legiuitorul preferă să evite a preciza această noțiune”³⁵. Dar, de ce oare această evitare conștientă, care a contribuit desigur și la lipsa unei definiții explicit normative a Religiei?

Dacă luăm în considerare faptul că în Școlile de drept nu se mai vorbește despre „Jus divinum” (drept divin) și „Jus naturale” (drept natural) sau de „legea morală naturală”³⁶, am putea admite faptul că această realitate se datorează în mare parte ignoranței, care rămâne „mama tuturor răutăților” (Evagrie Ponticul), și apoi, desigur, această realitate s-ar datora și divorțului total sau parțial care a avut loc între sacru și profan³⁷, pe care secularismul, laicizarea și globalismul³⁸ l-au declanșat și actualizat.

În limbajul juridic, „... orice referire la fenomenul religios trimite la o nouă categorie a istoriei: dreptul fundamental al libertății religioase”³⁹. De aceea, în privința statutului juridic al libertății de religie trebuie spus că aceasta nu poate fi redus doar la un simplu „raport care leagă

35 S. Ferrari, I. Ibán, *Diritto e religion in Europa occidentale*, Società editrice il Mulino, Milano, 1997, p. 39.

36 N. V. Dură, *Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne*, în vol. *La morale au crible des religions* (Studia Arabica XXI), coord. M. Th. Urvoy, Éditions de Paris, 2013, p. 213-233; N. V. Dură, *About “Justitia” (Righteousness) and “Aequitas” (Equity). The contribution of Lactantius (+ 325) in the specifying of the content of the two constituent elements of the “Jus”*, in *Annales canonici*, vol. 15, nr. 2, 2019, p. 9-38.

37 N. V. Dură, *Le sacré et les fêtes religieuses*, în *Dionysiana*, III (2009), no. 1, p. 9-18; N. V. Dură, *From “Proti Philosophia” to Nietzsche’ thinking. Some considerations as philosophical knowledge is concerned*, in *Philosophical-Theological Review*, no. 5, 2015, p. 9-25; N. V. Dură, *Teologia icoanelor în lumina tradiției dogmatice și canonice ortodoxe*, în *Ortodoxia*, seria a II-a, VII (2), (2017), p. 99-66.

38 C. Mititelu, *Procesul de globalizare și impactul său asupra Bisericii*, în vol. *Misiune, Spiritualitate și Cultură*, Simpozion internațional „Globalizare, religie și educație”, Ed. Valahia University Press, Târgoviște, 2013, p. 275-284; C. Mititelu, *About the Ecumenical Directory of 1993. An Orthodox Perspective*, in *Ecumeny and Law*, vol. 6, 2018, p. 45-64.

39 S. Ferrari, I. Ibán, *Diritto e religion in Europa occidentale*, ..., p. 44.

complexul de norme juridice care privesc grupurile religioase și libertatea credincioșilor lor”, deoarece „definiția juridică a Religiei și clasificarea Confesiunilor interesează în primul rând regimul juridic al grupurilor religioase, iar, dacă o comunitate nu-și vede recunoscut dreptul său de-a ființa ca persoană juridică, cu finalitate religioasă, sau nu este reglementată de norme care trebuie să fie aplicate ..., în cazul acesta și un singur credincios poate să fie ... mai puțin egal ... decât ceilalți”⁴⁰.

Prin urmare, prin definiția pe care o avem în privința libertății de religie nu trebuie să înțelegem doar raportul pe care îl creează normele juridice ale unui stat cu respectivele Culte religioase, și, ipso facto, cu formele de manifestare ale libertății religioase ale credincioșilor lor, ci trebuie avut în vedere regimul juridic pe care statul îl asigură acestora, deoarece de normele juridice ale acestuia trebuie să se bucure în mod egal toate Cultele religioase. De altfel, numai în felul acesta oricărui cult religios i se poate recunoaște de către stat dreptul la existență și la manifestare publică, liberă, și, ipso facto, libertatea de religie. În opinia unor juriști occidentali, nu ar fi însă îndeajuns să te bucuri de „dreptul de-ați mărturisi propria credință religioasă ...”, ci trebuie să te bucuri și de „oportunitatea pe care ți-o oferă statul pentru garantarea și respectarea acestui drept, deoarece – conchid domniile lor – „... din dreptul libertății religioase face parte și îndreptățirea legală de-a te bucura de aceleași avantaje acordate de stat credincioșilor altor religii”⁴¹.

Dreptul la libertatea religioasă individuală presupune într-adevăr o „... egalitate deplină” și în privința „complexului de norme juridice între toate confesiunile religioase”, egalitate prin care se exclude de altfel și orice „tratament preferențial față de credincioșii unei religii”, adică a unui cult religios, fiindcă acesta aduce după sine atât „... o violare a dreptului la libertatea religioasă a celorlalți”⁴², cât și „garantarea din partea statului a unei poziții privilegiate pentru o confesiune”, care dă desigur naștere la „un fel de monopol religios”⁴³. Prin acest tratament preferențial se creează însă nu doar un regim de privilegii, ci și unul de discriminare a unor culte față de altele, pe care, din nefericire, unele state îl aplică încă în politica relațiilor lor cu unele culte religioase⁴⁴.

40 Ibidem, p. 41.

41 Ibidem, p. 16.

42 S. Ferrari, I. Ibán, *Diritto e religion in Europa occidentale*, ..., p. 16.

43 Ibidem, p. 20.

44 N. V. Dură, *Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” ...*

Privitor la limitele libertății religioase – prevăzute atât de legislația internațională, cât și de cea a Uniunii Europene, – aceiași juriști occidentali consideră că acestea conduc la o formulare „... a tematicii limitelor libertății religioase în termenii unei evaluări între diversele valori fundamentale”, și anume „ordine socială”, „ordine publică” și „bunele moravuri”⁴⁵, care – în conformitate cu normele de principiu ale dreptului internațional și ale celui european (U.E.) – impun și restrângerea exercițiului unor drepturi și libertăți ale omului, inclusiv ale dreptului la libertatea de religie.

Despre restrângerea exercițiului unor astfel de drepturi și libertăți – printre care și libertatea religioasă – aflăm prevederi precise și în textele constituționale ale statelor din U.E., printre care și în cel al României. Într-adevăr, conform prevederilor Art. 53 din Constituția României, restrângerea exercițiului „unor drepturi sau libertăți” se poate face „numai prin lege”, și pentru „... apărarea securității naționale, a ordinii, a sănătății ori a moralei publice, a drepturilor și a libertăților cetățenilor” (Art. 53, al. 1), și „... fără a aduce atingere existenței dreptului sau libertăților (Art. 53, al. 2).

Așadar, din acest text constituțional al României s-a putut constata faptul că legiuitorul constituțional nu vorbește despre drepturile și libertățile „omului”, ci doar despre cele ale „cetățenilor”. Este însă vrednic de remarcat și salutat faptul că acesta n-a mai făcut referire la „normele eticii”, așa după cum se prevedea în mod expres în articolul 73 din Constituția RSR din anul 1965, ci la „morală publică”, dar nu la morală religioasă, de unde și constatarea că, în România, divorțul dintre drept și morală⁴⁶ – declarat în anul 1948 – este un fapt consumat.

3. Libertatea de conștiință și libertatea religioasă, drepturi naturale ale omului

În cultura juridică europeană, de sorginte iudeo-creștină, cele două libertăți fundamentale ale omului au fost considerate drepturi naturale

... 44 *în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene*, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: *Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2007, p. 20-34; N. V. Dură, *„Privilegiu” și „discriminări” în politica religioasă a unor State ale Uniunii Europene*, în *Biserica Ortodoxă Română*, (2006), nr. 1-3, p. 491-510.

45 S. Ferrari, I. Ibán, *Diritto e religion in Europa occidentale*, ..., p. 26.

46 N. V. Dură, *Ideea de Drept. „Dreptul”, „Dreptatea” și „Morală”*, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: *Drept și Științe Administrative*, vol. I, 2004, p. 46-15.

ale omului, fiindcă ele sunt preexistente consacării lor în legile pozitive. De altfel, „nu legea este aceea care determină și dă conținut libertăților individuale și drepturilor fundamentale, ci invers, legitimitatea oricărei legi decurge direct din modul în care libertățile și drepturile fundamentale, preexistente, sunt reflectate în norma juridică”⁴⁷.

Așadar, nu legea – fie ea și una fundamentală – este aceea care determină și dă conținut celor două libertăți fundamentale ale omului, adică libertatea de conștiință și libertatea de religie. Această realitate o întâlnim de altfel și în textul principalelor instrumente juridice ale Națiunilor Unite și ale Uniunii Europene.

Din dorința de a încadra cu orice preț libertatea de religie în sfera conținutului libertății de conștiință, în literatura de specialitate, ca de exemplu în cea de limbă franceză, rusă și română, s-a acreditat însă ideea că ar exista și un așa-zis trunchi comun al libertății de conștiință. Această idee a fost preluată și de constituționaliștii de peste Prut, care au asociat și ei libertatea religioasă la trunchiul comun al libertății de conștiință. Ba, mai mult, domniile lor afirmă – întocmai ca și frații lor de la București – că „libertatea de conștiință” face parte din categoria „drepturilor social-politice”⁴⁸. De altfel, până și definiția dată, „libertații de conștiință” este identică cu cea din manualele și tratatele din țara noastră, adică aceasta este „... posibilitatea cetățeanului Republicii Moldova de a avea și de a-și exprima public o anumită concepție despre lumea înconjurătoare, de a împărtăși sau nu o credință religioasă, de a aparține unui anumit Cult religios, de a îndeplini sau nu ritualul cerut de acea credință, ...”⁴⁹.

Această definiție ne atestă deci cu prisosință faptul că autorii ei au reprodus tale-quala afirmația unor confrați de breaslă de la București⁵⁰, dar, din punct de vedere juridic, din definiția respectivă putem constata și unele realități comune în privința conținutului și statutului juridic al libertății de conștiință, și anume: a) „Libertatea de conștiință” nu face parte din categoria de „Drepturi private” (Pollegriano Rossi), ci din cele „social-politice”; b) „Libertatea de conștiință” este percepută și exprimată și de

47 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale*, ..., p. 303.

48 *Curs de drept constituțional* (<https://dreptmd.wordpress.com/cursuri-universitare/drept-constitutional/capitolul-17-clasificarea-drepturilor-si-libertatilor-fundamentale-ale-omului/>).

49 *Curs de drept constituțional* ...

50 A se vedea S. Tănăsescu, Comentariu la articolul 29, în *Constituția României revizuită* ..., p. 57.

respectivii constituționaliști și cu sensul de „libertate religioasă”, exprimată în termenii de „posibilitate a cetățeanului Republicii Moldova ... de a împărtăși sau nu o credință religioasă ...”; c) „Libertatea de conștiință” nu aparține „omului”, ci doar „cetățeanului Republicii Moldova”.

Conform normelor dreptului internațional, dreptul la libertatea religioasă implică în primul rând dreptul la libertatea de a-ți mărturisii credința Religiei tale, adică Crezul Bisericii tale, – individual sau colectiv, în public sau în privat, – și de a-ți manifesta propria credință prin Cultul liturgic, prin forma de organizare și conducere a Cultului tău religios etc. Apoi, acest drept la libertatea religioasă implică însă și libertatea unei persoane de a-și schimba Religia sau credința religioasă⁵¹, și, totodată, de a o propovădui oricui fără limite sau constrângeri, indiferent de ce natură ar fi acestea.

Sub aspect extern, dreptul de a avea și mărturisii public o credință religioasă sau o convingere religioasă se manifestă prin: a) Libertatea oricărei persoane de a avea o credință religioasă sau o convingere religioasă, „... fără a implica libertatea de a refuza valabilitatea unor prevederi legislative imperative, sprijinindu-se pe obiecții, decurgând din anumite convingeri religioase”⁵²; b) Libertatea de a nu avea o credință religioasă sau o convingere religioasă, în temeiul căreia nicio persoană nu poate fi obligată să participe „la Cult sau alte activități religioase împotriva voinței sale”⁵³; c) Dreptul oricărei persoane de a-și schimba Religia sau convingerea religioasă, care implică și eliminarea oricărei forme de intoleranță și de discriminare bazată pe credința religioasă sau pe convingere; d) Dreptul oricărei persoane de a-și manifesta convingerile religioase, individual sau colectiv, public sau într-un cadru privat, care, „... în opinia Curții Europene, ..., include și dreptul de a încerca să-l convingi pe aproapele tău”⁵⁴. Acest drept de a-l convinge pe aproapele tău nu trebuie să se transforme însă într-un act de prozelitism, sau să se manifeste „prin presiuni abuzive

51 Vezi, N. V. Dură, *Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate*, în vol. *Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, Edited by S. Ferrari and R. Cristofori, Ashgate Publishing Limited, England, 2010, p. 279-290; N. V. Dură, *Religious Freedom in Romania*, în *Theologia Pontica*, V (2012), nr. 3-4, p. 9-24.

52 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale*, ..., p. 298.

53 *Hotărârea Curții Europene a Drepturilor Omului (Strasbourg)*, din 9 mai 1989 A 187.

54 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale*, ..., p. 298.

ce iau forma unei hărțuiri sau a unui abuz de putere”⁵⁵; e) Dreptul oricărei Comunități religioase de a dispune „de posibilitatea de a-și asigura propria protecție jurisdicțională, pe cea a membrilor săi și a bunurilor sale și, îndeosebi, a personalității sale juridice, în cazul în care conform dreptului intern doar Cultele recunoscute pot fi practicate”⁵⁶.

Aceste aspecte – prin care o credință religioasă se poate manifesta – ne pot desigur ajuta să descifrăm și să explicităm nu doar conținutul libertății de religie, care este înainte de toate un drept natural și apoi un drept prevăzut de legea pozitivă, ci și alte libertăți primordiale ale omului, începând desigur cu libertatea de conștiință.

4. Libertatea de gândire, de conștiință și de religie în Dreptul internațional și național

Că, pentru dreptul internațional, libertatea de gândire, de conștiință și de religie sunt libertăți fundamentale ale omului, vom face spre edificare și câteva trimiteri la textul unora dintre principalele instrumente internaționale privind drepturile omului, în care toate cele trei libertăți primordiale sunt menționate împreună în sintagma „Dreptul la libertatea de gândire, conștiință, religie sau credință”. Acest triumvirat de libertăți, fiecare dintre ele cu un conținut distinct și cu un statut juridic propriu, îl regăsim de altfel și în Constituția României (cf. Art. 29).

Privitor la libertatea de conștiință, trebuie învederat și menționat faptul că, în Articolul 9 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului, se prevede obligativitatea respectării „forului intern” al persoanei, de unde, deci, și „... obligația statului de a nu exercita niciun fel de constrângere la nivelul conștiinței individului”⁵⁷. Cu alte cuvinte, „de internis non iudicat praetor”!

După afirmația unor juriști români, libertatea de conștiință ar avea și un „conținut juridic”, care „se exprimă în trei dimensiuni”, și anume „libertatea de gândire, libertatea de conștiință și libertatea de Religie”⁵⁸. Or și această afirmație ne atestă cu prisosință faptul că, în această privință, Domniile lor au rămas încă tributari gândirii filosofico-juridică elaborată

55 Ibidem, p. 298.

56 Ibidem, p. 299.

57 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale*, ..., p. 306.

58 Ibidem, p. 297.

de Revoluția franceză (1789) și de Revoluția bolșevică (1917), și că acest mod de gândire, transmis de unele Școli de drept din străinătate, au deja o tradiție și pe malurile Dâmboviței, de unde și afirmația eronată – acreditată de altfel în literatura de specialitate de nume sonore –, că „libertatea de religie” trebuie să fie percepută doar ca un „aspect de conținut al libertății de conștiință...”⁵⁹.

Nu trebuie însă ignorat sau ocultat nici faptul că, în România, până și Curtea Constituțională are „o jurisprudență contradictorie, în special în privința garantării libertății de conștiință înțeleasă ca libertate religioasă. De exemplu, în anul 2012 Curtea a statuat că dispozițiile normative privind obligativitatea învățământului religios în școli nu contravin libertății de conștiință garantată de dispozițiile art. 29 din Constituție”. Dar, „... printr-o decizie din noiembrie 2014 încă nepublicată – remarca dl. Judecător Dr. Marius Andreescu – a constatat neconstituționalitatea dispozițiilor normative privind învățământul religios în Școli ... Deciziile Curții Constituționale – conchidea eruditul magistrat român – sunt o înfrângere morală a justiției, dar o victorie a libertății conștiinței...”⁶⁰, care se exprimă „... nu în relația cu lumea materială supusă determinismului și cauzalității naturale și implicit tuturor precarităților existențiale, ci prin raportare la universul valoric autentic ce decurge în mod firesc din relația de iubire a omului față de Dumnezeu și față de semenii”⁶¹.

Pentru a ne edifica și mai bine în privința conținutului și a statutului juridic al libertății de religie, și, ipso facto, a modului în care aceasta a fost percepută și definită de legiuitorul internațional, remarcăm faptul că într-unul din instrumentele internaționale publicat în anul 1981 se prevede că dreptul la „libertatea de Religie” include „următoarele libertăți: a) de a organiza servicii divine și de a se reuni într-o anumită religie sau credință, și de a stabili și menține locuri în aceste scopuri; b) de a stabili și menține instituții caritabile și umanitare corespunzătoare; c) de a produce, dobândi și folosi într-o măsură corespunzătoare articolele și materialele necesare legate de ritualuri și obiceiuri ale unei religii sau credințe; d) de a scrie, produce și răspândi publicații relevante în acest domeniu; e) de a propovădui o religie sau o credință în locuri potrivite acestor scopuri; f) de a solicita și primi ajutoare financiare voluntare și alte contribuții de la

59 Ibidem.

60 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale, ...*, p. 309.

61 Ibidem, p. 310.

persoane individuale și instituții; g) de a pregăti, numi, alege sau desemna prin succesiune conducători potriviți, după cerințele și standardele fiecărei religii sau credințe; h) de a respecta zilele de odihnă și de a celebra sărbătorile și ceremoniile în acord cu preceptele unei religii sau credințe; i) de a stabili și menține comunicări cu persoane individuale și comunități în probleme de religie și credințe la nivel național și internațional⁶².

În „Convenția Americană a Drepturilor Omului”⁶³ – adoptată la San José (Costa Rica) la 22 noiembrie 1969 – se făcea însă referință expresă doar la „the right to freedom of Conscience and Religion” (dreptul la libertatea de Conștiință și de Religie), nu însă și la „the right to freedom of Thinking” (cf. Art. 12), adică la „dreptul la libertatea de Gândire”.

Cele două libertăți, din această „Convenție”, id est de conștiință și de religie, erau deci asociate sub umbrela aceluiași „Drept”, care „include libertatea oricui de a-și menține sau de a-și schimba Religia sau credințele, și libertatea de a-și profesa sau disemina religia sau credințele, fie individual, fie împreună cu alții, în public sau în privat” (Art. 12 al. 1).

Aceiași Convenție interzice ca cineva „să fie subiectul unor restricții care ar putea să afecteze libertatea lui de a menține sau de a schimba Religia sau Credințele lui” (Art. 12 al. 2). Și, pentru a nu lăsa loc de interpretări „pro domo”, autorii Convenției Americane a drepturilor omului – din anul 1969 – au ținut să precizeze – în deplină consonanță cu prevederile principalelor instrumente internaționale în materie – că „libertatea de a-ți manifesta propria Religie și Credință poate fi subiectul doar al unor limitări prevăzute de Lege, și care sunt necesare pentru protejarea siguranței publice, ordinii publice, sănătății publice, Moralei sau Drepturilor și Libertăților altora” (Art. 12 al. 3).

Că nu era vorba doar de „Morală publică” ne-o atestă în mod peremptoriu chiar textul acestei „Convenții”, în care se prevede în mod expres că „părinții sau tutorii” au „dreptul de a asigura copiilor o educație religioasă și morală conformă cu propriile lor convingeri (religioase) (in accord with their own convictions) (Art. 12 al. 4). În textul acestei Convenții, avem deci de-a face cu o referire expresă, și fără echivoc, la o „Morală” cu un conținut eminentemente religios.

62 Declarația cu privire la eliminarea tuturor formelor de intoleranță și de discriminare bazate pe religie sau credință, Art. 6 (Proclamată de Adunarea Generală a Națiunilor Unite prin Rezoluția 36/55 din 25 noiembrie 1981) (<http://www.altera.adatbank.transindex.ro/?cid=71>).

63 Vezi, *American Convention on Human Rights* (<https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>).

Cât privește textul constituțional român, acesta nu prevede dreptul părinților sau al tutorilor de a asigura „copiilor minori” o „educație religioasă și morală” – ca, de exemplu, în textul Convenției Americane a drepturilor omului – ci doar „dreptul de a asigura, potrivit propriilor convingeri, educația copiilor minori a căror răspundere le revine” (Art. 29, al. 6).

Unor cititori avizați le este de altfel cunoscut și faptul că autorii textului constituțional român (Constituția României revizuită) au avut o adevărată alergie la auzul sintagmei „educație religioasă și morală”, astfel încât domniile lor au eliminat „ab initio” preluarea acestei sintagme, „educație religioasă și morală”, în textul Constituției țării, substituind-o printr-un concept hibrid și echivoc, și anume acela de „convingeri proprii”. De unde, deci, și afirmația că, în privința dreptului părinților sau tutorilor de-a asigura copiilor lor o educație religioasă și morală, acesta s-ar reduce de fapt doar la o concordanță a prevederilor normelor juridice cu „propriile lor convingeri”, care pot să fie însă și de sorginte filosofico-atee, agnostică, sceptică, neutră etc.

În articolul 32 din Constituția României, legiuitorul constituant a prevăzut că „Statul asigură libertatea învățământului religios, potrivit cerințelor specifice fiecărui cult. În Școlile de stat, învățământul religios este organizat și garantat prin lege” (Art. 32, al. 7).

În comentariile lor la acest articol, constituționaliștii români recunosc și ei faptul că unul dintre principiile constituționale necesare realizării dreptului la învățătură este și „libertatea învățământului religios, în limitele legii”⁶⁴. Dar, o astfel de afirmație, privind limitarea învățământului religios, ne duce de îndată cu mintea la realitatea anilor 1948-1989, în care învățământul religios a fost exclus din spațiul public conform legii, fiind îngăduit doar în cadrul Școlilor confesionale ale cultelor religioase recunoscute de regimul politic al epocii de atunci.

De exemplu, în Constituția din anul 1948, se prevedea în mod expres că „libertatea conștiinței și libertatea religioasă sunt garantate”, dar „nici o confesiune, congregație sau comunitate religioasă” nu putea „deschide sau întreține instituții de învățământ general, ci numai școli speciale pentru pregătirea personalului cultului sub controlul statului” (Art. 2). Apoi, în Constituția din anul 1952 se prevedea că „învățământul de toate

64 P. Selejan-Guțan, Comentariu la articolul 32, în *Constituția României. Comentariu pe articole ...*, p. 307.

gradele este învățământ de stat” (Art. 80), și că „Școala este despărțită de Biserică” (Art. 84). În fine, în Constituția din anul 1965 – abrogată la 8 decembrie 1991 – se reiterea faptul că „Învățământul” este un „învățământ de stat” (Art. 21), și că „școala este despărțită de Biserică” (Art. 30). Se clama însă că „libertatea de conștiință este garantată tuturor cetățenilor Republicii Socialiste România”, și că, vezi Doamne, „oricine este liber să împărtășească sau nu o credință religioasă” (Art. 30).

Conștient parcă de lacunele textului constituțional, privind educația și învățământul religios, legiuitorul român avea să prevadă – prin Legea 489/2006 – că părinții sau tutorii au dreptul de a opta pentru educația religioasă a copiilor minori (cf. Art. 3). Dar, și în acest caz, acest drept se rezuma de fapt la o simplă opțiune.

5. Libertatea de conștiință și raportul ei cu tradițiile și valorile culturale și spirituale ale Statelor

Prin Decizia nr. 669, din 12 noiembrie 2014, Curtea constituțională a României a precizat că „... includerea Religiei ca disciplină școlară, parte a trunchiului comun, nu reprezintă eo ipso o problemă de natură a genera nerespectarea libertății conștiinței ...”, și că „prevederile art. 9 alin. 1 din Legea nr. 84/1995 și art. 18 al. 1 din Legea 1/2011 reprezintă o consacrare a dispozițiilor constituționale ale art. 32 al. 7 ...”⁶⁵, conform cărora „Statul asigură libertatea învățământului religios, potrivit cerințelor specifice fiecărui cult” și „în școlile de stat, ...” (Art. 32, al. 7).

Despre acest text constituțional, s-a spus că a stabilit „două reguli”⁶⁶. Conform primei reguli, Statul ar trebui să asigure libertatea învățământului religios, potrivit cerințelor proprii fiecărui cult. Dar, aceeași constituționaliști afirmă că, aceasta „... este o regulă ce transpune în domeniul învățământului exigențele juridice ale libertății conștiinței”⁶⁷.

Așadar, după opinia domniilor lor, nu ar fi vorba despre exigențele juridice ale libertății religioase, ci de cele ale libertății de conștiință, de unde, deci, și constatarea că până și dreptul la educația religioasă, și, ipso facto, la învățământul religios, ar fi tot o componentă a libertății

65 Curtea Constituțională. Decizia nr. 669 din 12 noiembrie 2014, apud <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/164914>

66 S. Tănăsescu, Comentariu la Art. 32, în *Constituția României revizuită...*, p. 69.

67 Ibidem.

de conștiință, în sfera căreia a fost „volens-nolens” încadrată și libertatea religioasă.

Prin urmare, și aceste mărturii ne adevăresc cu prisosință faptul că, în literatura de specialitate, de limbă română, confuzia privind identificarea conținutului și a statutului juridic al celor două libertăți – de conștiință și de religie – are toată șansa să persiste încă.

Persistența acestei confuzii este desigur datorată și faptului că libertatea de conștiință nu este raportată și la religie, și, ipso facto, la valorile ei, care fac de fapt parte integrantă din patrimoniul culturii spirituale și materiale al Europei⁶⁸, ci doar la aspectul juridic al noțiunii de libertate. De aceea, considerăm că pentru a înțelege și explica mai bine conținutul și statutul ei juridic, libertatea de conștiință trebuie să fie raportată și la relația ei cu tradițiile religioase și culturale ale fiecărui Stat, iar în recunoașterea statutului ei juridic, și în garantarea exercitării libertății ei, legislatorul constituant trebuie să țină seama și de tradițiile de cultură și religie ale țării sale, fiindcă altfel sunt de fapt ignorate nu doar principiile și valorile religios-morale ale poporului respectiv, ci și istoria și cultura lui materială și spirituală⁶⁹.

Unii magistrați români au recunoscut de altfel faptul că, atât în „documentele internaționale”, cât și în cele „interne”, se poate constata și „o anumită rezervă sau rețineră în a recunoaște și garanta în mod absolut libertatea de conștiință în raport cu tradițiile de cultură și religie ale statelor. Cu titlu de exemplu ne referim – scria Judecătorul Marius Andreescu – la refuzul politicianilor de a consemna în tratatele constitutive ale Uniunii Europene identitatea cultural creștină a țărilor membre ale acestei organizații, sau unele decizii ale Curții europene a Drepturilor Omului dar și ale Curții Constituționale, care interpretează dispozițiile normative privind libertatea religioasă aplicate cultului creștin, învățământului religios sau simbolurilor de credință ortodoxe, în mod restrictiv sau condiționat, eludând astfel tradițiile religioase ale poporului român, importanța religiei, cu deosebire ortodoxe pentru formarea morală a omului și mai ales caracterul absolut, necondiționat al libertății religioase, singurele limite fiind legate de cerințele respectării demnității omului,

68 N. V. Dură, *Valorile religios-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă”*, în vol. „Modernitate, postmodernitate și religie”, Ed. Vasiliana, 98, Iași, 2005, p. 19-35.

69 G. Kvesitadze, N. V. Dură, *The Roots of the Georgian and Romanian Science and Culture*, Ed. Academiei Oamenilor de Știință din România, București, 2017, p. 62-164.

a spiritului de toleranță interconfesional și a principiilor legii morale unanim acceptate de spiritul comun al bunului simț⁷⁰.

De unde, deci, și necesitatea evidentă și urgentă și a unei formulări – în termeni juridici clari – atât a noțiunii de „conștiință”, cât și a celei de „religie”, care presupune însă ca, în lucrările lor, juriștii să facă dovada că au apelat la sursele documentare furnizate și de „jus romanum novum”, adică la Noul drept roman, și, desigur, obligatoriu, și la cele furnizate de cultura juridică europeană de sorginte iudeo-creștină, care implică familiarizarea lor cu textul sacru al Religiei mozaice și a celei creștine, ale căror principii religios-morale și valori umaniste formează acel prețios patrimoniu al culturii europene⁷¹.

De altfel, credem că, prin respectarea acestor cerințe minimale, ca de exemplu cel al definirii noțiunii de conștiință și de religie, vom putea conștientiza și faptul că impactul celor trei libertăți primordiale ale omului asupra culturii juridice europene, și, ipso facto, asupra legislației constituționale de până la epoca Revoluției franceze, contribuie de fapt și la o identificare și precizare atât a caracterului lor relațional, cât și al conținutului și statutului lor juridic.

În loc de concluzii

În dorința de-a învedera – fie și lapidar – câteva dintre contribuțiile personale aduse în paginile acestui studiu, cu un pronunțat conținut interdisciplinar (juridic, istoric, filosofic, teologic etc.), vom menționa măcar câteva idei forță pe care le-am afirmat și vehiculat în cuprinsul lucrării.

În cuvântul introductiv, am ținut să punem în circulație ideea că libertatea de conștiință este un drept natural al omului și nu doar un drept social-politic, iar în primul capitol al lucrării am învederat faptul că, în literatura de specialitate, această realitate este fie ignorată, fie ocolită, în mod obsesiv, de unde și diferitele confuzii – terminologice

70 M. Andreescu, *Principii și valori constituționale, ...*, p. 305.

71 N. V. Dură, *About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine*, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, p. 156-164; C. Mititelu, *Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States*, în "Ovidius" University Annals, Economic Sciences Series Volume XIII, Issue 2, 2013, p. 122-127; C. Mititelu, *Dacian-Roman Cultural Personalities from Scythia Minor (4th-6th Centuries) and their Contribution to the Affirmation and Promotion of a Humanistic-Christian Culture at European Level*, în *New Approaches in Social and Humanistic Sciences*, 2018, Iasi & London, ed. V. Manolachi, C. Rus, S. Rusnac, p. 316-331.

sau conceptuale – privind atât natura libertății de conștiință, cât și a celorlalte două libertăți primordiale ale omului, adică, libertatea de gândire și de religie.

În capitolul al doilea, cititorul va constata și faptul că apelul la unele texte de primă importanță (biblică, juridică, filosofică etc.) ne-a ajutat să învederăm și faptul că libertatea de religie are o identitate proprie, adică un conținut distinct și un statut propriu, ca și libertatea de conștiință, de unde și precizarea că afirmația unor constituționaliști că libertatea de religie ar fi parte integrantă a libertății de conștiință este lipsită de orice temei veridic, și, în concluzie, nu poate fi acceptată.

În capitolul al treilea al studiului nostru, am vehiculat și ideea că ambele libertăți, recte libertatea de conștiință și libertatea de religie, sunt drepturi naturale ale omului, despre care a făcut de altfel mențiune expresă și Legea pozitivă, în cazul de față acel „Jus romanum novum”.

În capitolul următor (al patrulea), am făcut o trecere în revistă a textului unor prevederi ale dreptului internațional și național, privind libertatea de conștiință și de religie, din al căror cuprins s-a putut constata că ambele libertăți sunt de fapt și drepturi fundamentale ale omului, cu un conținut și statut distinct, ceea ce ne-a determinat să precizăm că opiniile unor constituționaliști, potrivit cărora libertatea religioasă ar fi inclusă în trunchiul libertății de conștiință, sunt lipsite de orice credibilitate.

În fine, din textul ultimului capitol (al cincilea), cititorul lucrării noastre va putea constata și reține îndeosebi faptul că natura și statutul juridic al libertății de conștiință nu pot fi corect și pe deplin înțelese și definite dacă acestea nu sunt raportate și evaluate și prin prisma tradițiilor și valorilor culturale și spirituale ale statelor din care facem parte, sau despre a căror Constituție ne pronunțăm în privința drepturilor fundamentale ale omului, catalogate însă, impropriu și inadecvat, printre drepturile „social-politice” ale cetățeanului, și nu printre drepturile primordiale ale omului.

Referințe

- *American Convention on Human Rights* <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>
- Andreescu, M. (2016) *Principii și valori constituționale*, Ed. Universul Juridic, București.

- ✦ *Constituția României revizuită. Comentarii și explicații* (2004), Ed. All Beck, București.
- ✦ *Constituția României. Comentariu pe articole* (2008), Ed. C.H. Beck, București.
- ✦ *Curs de drept constituțional* (<https://dreptmd.wordpress.com/cursuri-universitare/drept-constituțional/capitolul-17-clasificarea-drepturilor-si-libertatilor-fundamentale-ale-omului/>).
- ✦ Curtea Constituțională. Decizia nr. 669 din 12 noiembrie 2014, apud <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/164914>
- ✦ *Declarația cu privire la eliminarea tuturor formelor de intoleranță și de discriminare bazate pe religie sau credință*, Art. 6 (Proclamată de Adunarea Generală a Națiunilor Unite prin Rezoluția 36/55 din 25 noiembrie 1981) (<http://www.altera.adatbank.transindex.ro/?cid=71>).
- ✦ Djuvara, N. (1999) *Teoria generală a dreptului*, Ed. All Beck, București.
- ✦ Dură, N. V. (1981) *Legislația canonică a Sinodului II ecumenic și importanța sa pentru organizarea și disciplina Bisericii*: Glasul Bisericii, XL, 6-8, 630-671.
- ✦ Dură, N. V. (1982) *Biserica creștină în primele patru secole. Organizarea și bazele ei canonice*: Ortodoxia, XXXIV, 3, 451-469.
- ✦ Dură, N. V. (1986) *Sfânta Scriptură și creștinii din primele veacuri*: Îndrumător bisericesc, 7, 5-16.
- ✦ Dură, N. V. (1988) *Biblia de la București (1688). 300 de ani de la prima tipărire integrală a Bibliei în versiunea românească*: Studii Teologice, XL, 6, 9-30.
- ✦ Dură, N. V. (1988) *Trei secole de la apariția Bibliei de la București (1688). Monument remarcabil de limbă literară română*: Mitropolia Banatului, XXXVIII, 3, 21-39.
- ✦ Dură, N. V. (2004) *Ideea de Drept. „Dreptul”, „Dreptatea” și „Morală”*: Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative, I, 15-46.
- ✦ Dură, N. V. (2005) *Valorile religio-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă”*: „Modernitate, postmodernitate și religie”, Ed. Vasiliana, 98, Iași, 19-35.
- ✦ Dură, N. V. (2006) *“Privilegii” și „discriminări” în politica religioasă a unor State ale Uniunii Europene*: Biserica Ortodoxă Română, 1-3, 491-510.
- ✦ Dură, N. V. (2006) *Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la “Jus naturale” la “Jus cogens”*: Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative, 1, 86-128.
- ✦ Dură, N. V. (2006) *Drepturile și libertățile omului în gândirea juridică europeană. De la „Justiniani Institutiones” la „Tratatul instituind o*

- Constituție pentru Europa*": Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative, 1, 129-151.
- ✦ Dură, N. V. (2007) *Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene*: Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative, 1, 20-34.
 - ✦ Dură, N. V. (2009) *Le sacré et les fêtes religieuses*: Dionysiana, III, 1, 9-18.
 - ✦ Dură, N. V. (2010) *Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România: Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Ed. Universul Juridic, București, 290-311.
 - ✦ Dură, N. V. (2010) *Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate: Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, ed. by S. Ferrari and R. Cristofori, Ashgate Publishing Limited, England, 279-290.
 - ✦ Dură, N. V. (2012) *Religious Freedom in Romania*: Theologia Pontica, V, 3-4, 9-24.
 - ✦ Dură, N. V. (2013) *Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne : La morale au crible des religions* (Studia Arabica XXI), coord. M. Th. Urvoy, Éditions de Paris, 213-233.
 - ✦ Dură, N. V. (2015) *From “Proti Philosophia” to Nietzsche’ thinking. Some considerations as philosophical knowledge is concerned*: Philosophical-Theological Review, 5, 9-25.
 - ✦ Dură, N. V. (2015) *The Right and its Nature in the Perception of the Roman Jurisprudence and of the Great Religions of the Antiquity: Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Medimond, 517-524.
 - ✦ Dură, N. V. (2015) *The Right to Freedom of Religion during of Emperors Cyrus „the Great” (559-529 BC) and Alexander „the Great” (336-323 BC)*: Studii filosofice, I, 2, 231-242.
 - ✦ Dură, N. V. (2016) *From the Church Autonomy of the Archbishop Andrei Șaguna, to the Autonomy of the Religious Denominations in the Romanian State. Ecclesiological-Canonical Considerations: Ecumeny and Law*, 4, 235-256.
 - ✦ Dură, N. V. (2016) *The Patrimonial Right of the Religious Cults: “The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation”*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 67-86.
 - ✦ Dură, N. V. (2017) *Teologia icoanelor în lumina tradiției dogmatice și canonice ortodoxe*: Ortodoxia, VII, 2, 66-99.

- ✦ Dură, N. V. (2017) *The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations: Ecumeny and Law*, 5, 147-170.
- ✦ Dură, N. V. (2019) „Jus” (Law) and „Justitia” (Justice) in the Roman legal experts’ perception. *Reflections and evaluations: Logos Universality Mentality Education Novelty: Law*, 7, 2, 45-56.
- ✦ Dură, N. V. (2019) About “Justitia” (Righteousness) and “Aequitas” (Equity). *The contribution of Lactantius (+ 325) in the specifying of the content of the two constituent elements of the “Jus”: Annales canonici*, 15, 2, 9-38.
- ✦ Dură, N. V. (2019) *About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine: Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 13, 4, 156-164.
- ✦ Dură, N. V. (2019) *Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări: Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2 (36), 25-31.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C. (2012) *Human rights and their universality. From the rights of the „individual” and of the „citizen” to „human” rights: “Exploration, Education and Progress in the third Millennium”, Galati University Press, Galați*, I, 4, 103-127.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C. (2014) *The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom: Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I, 831-838.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C. (2014) *The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion: Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I, 923-930.
- ✦ Dură, N. V., Mititelu, C. (2015) *The human fundamental rights and liberties in the Text of some Declarations of the Council of Europe: „Exploration, Education and Progress in the Third Millennium”, Ed. ProUniversitaria, București*, I, 5, 7-22.
- ✦ Ferrari, S., Ibán, I. (1997) *Diritto e religion in Europa occidentale*, Società editrice il Mulino, Milano.
- ✦ Ionescu, C. (2008) *Tratatul de Drept constituțional contemporan*, Ed. C.H. Beck, București.
- ✦ Ionescu, C., Dumitrescu, C. A. (2017) *Constituția României. Comentarii și explicații*, Ed. C.H. Beck, București.
- ✦ Kvesitadze, G., Dură, N. V. (2017) *The Roots of the Georgian and Romanian Science and Culture*, Ed. Academiei Oamenilor de Știință din România, București.

- ✦ Mircea, I. (1995) *Dicționar al Noului Testament*, Ed. I.B.M.B.O.R., București.
- ✦ Mititelu, C. (2010) *Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică: The 1st Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA, I*, Ed. Universitaria, Craiova, 36-43.
- ✦ Mititelu, C. (2013) *Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States: "Ovidius"* University Annals, Economic Sciences Series Volume XIII, 2, 122-127.
- ✦ Mititelu, C. (2013) *Procesul de globalizare și impactul său asupra Bisericii: Misiune, Spiritualitate și Cultură*, Simpozion internațional, „Globalizare, religie și educație”, Ed. Valahia University Press, Târgoviște, 275-284.
- ✦ Mititelu, C. (2014) *The Byzantine Law and its Reception in the Romanian Principalities: Philosophical-Theological Review*, 4, 33-43.
- ✦ Mititelu, C. (2014), „*Corpus Juris Civilis*” and „*Corpus Juris Canonici*”. *Legal and Canonical Considerations: Teologia*, 4 (61), 127-137.
- ✦ Mititelu, C. (2016) *The Autonomy of Religious Denominations in Romania: Ecumeny and Law*, 4, 275-296.
- ✦ Mititelu, C. (2016) *The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space: Analecta Cracoviensia*, 48, 383-397.
- ✦ Mititelu, C. (2016) *The Status of Organization and Functioning of the Romanian Orthodox Church. Ecclesiological and canonical-juridical considerations: "The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation"*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 144-166.
- ✦ Mititelu, C. (2017) *The "Globalization Era" and the Right of the Church to Preach the Gospel to All Peoples. Canonical-Juridical Considerations and Assessments: Ecumeny and Law*, 5, 127-146.
- ✦ Mititelu, C. (2018) *About the Ecumenical Directory of 1993. An Orthodox Perspective: Ecumeny and Law*, 6, 45-64.
- ✦ Mititelu, C. (2018) *Dacian-Roman Cultural Personalities from Scythia Minor (4th-6th Centuries) and their Contribution to the Affirmation and Promotion of a Humanistic-Christian Culture at European Level: New Approaches in Social and Humanistic Sciences*, 2018, Iasi & London, ed. V. Manolachi, et all., 316-331.
- ✦ Mititelu, C. (2018) *The Christian Emperors of „Old Rome” and „New Rome”- „Defensores et Protectores Ecclesiae” (Defenders and Protectors of the Church): Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12, 4, 202-211.

- ♦ Mititelu, C. (2019) *Emperor Justinian’s “Constitutions” on the Legal Protection of the Mother and Children*: Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences, 13, 4, 165-175.
- ♦ Mititelu, C. (2019) *Emperor Justinian’s Novel 74 and its Importance for European Marriage Law*: Teologia, 4 (81), 26-37.
- ♦ Rousseau, J. J. (2017) *Despre contractul social sau Principiile dreptului politic*, trad. L. Pricop, Ed. Cartex, București.
- ♦ Toader, T., Safta, M. (2015) *Constituția României*, Ed. Hamangiu, București.